

ÎN LEGĂTURĂ CU HASDEU ȘI CU OBIECTIVITATEA ȘTIINȚIFICĂ

DE

CICERONE POGHIRC

Preocuparea pentru problemele substratului limbii române m-a determinat acum mai bine de 10 ani să cercetez opera lui B. P. Hasdeu, și lectura ei a făcut să se nască în mine un interes și o admirație care, în loc să scadă pe parcursul celor câteva zeci de mii de pagini, s-a adîncit și s-a consolidat cu trecerea timpului. Convins că adunarea și sistematizarea nenumăratelor sale idei juste și astăzi sau cel puțin bogate în sugestii fructuoase, dar risipite în publicații greu accesibile și de aceea uitate, ar constitui un real folos pentru lingvistica și filologia românească actuală, am publicat la Editura științifică volumul *B. P. Hasdeu lingvist și filolog* (1968, 247 p.), un prim pas în valorificarea mai largă a operei sale.

Lucrarea a constituit în două rînduri obiectul atenției acad. Iorgu Iordan¹.

Dacă în cele două recenzii ar fi vorba numai despre lipsurile lucrării și ale autorului ei, respectul pentru acad. Iordan mi-ar impune să tac, așa cum am făcut după primul articol. Cum însă sînt contestate direct (sau sub pretextul lipsurilor mele) tezele de bază ale lucrării — valoarea excepțională a teoriilor lui Hasdeu, iar pentru cei cărora de fapt le este adresată în primul rînd cartea (tinerii specialiști și publicul larg, mai puțin cunoscători al problemei) autoritatea acad. Iordan poate cîntări mai greu decît argumentele mele, mă văd nevoit să răspund, repet, nu pentru mine, ci pentru Hasdeu.

În articolul din „România literară” se afirma exact contrariul celor demonstrate de mine și, de fapt, un lucru contradictoriu în sine: Hasdeu este genial, dar opera sa are puțină valoare. Citez: „Ideea că el a fost genial s-a impus, și ea există pînă astăzi în mintea oricărui intelectual

¹ În „România literară”, nr. 2 din 9. I. 1969, p. 1 și 12 (*Despre reconsiderarea trecutului cultural*) și în „Limba română” xviii, 1969, nr. 3, p. 285 — 291. Alte recenzii: Acad. Al. Graur, scl., xx, 1969, 2, p. 225 — 226; I. Mării, „Steaua”, xx, 1969, 6, p. 118 — 119; N. Ș. Tanașoca, RESES, vii, 1969, 3, p. 555 — 556; M. Ungheanu, „Luceafărul”, nr. 52 din 28. XII. 1968, p. 2, col. 1 — 3.; G. Mihăilă, „Ramuri”, nr. 1, 1970, p. 13.

român. În ce privește însă valoarea operei sale, istorice, filologice și lingvistice, părerile specialiștilor atit din vremea lui, cât și din generațiile următoare, au fost în general defavorabile" (p. 12). Ulterior, în recenzia din „Limba română”, se recunoaște din nou valoarea personalității lui Hasdeu, dar, fără a se mai da o judecată de ansamblu asupra operei lui, îi sînt contestate teoriile sau sînt considerate exagerate, dacă nu nefundate sau chiar greșite, aprecierile mele despre aceste teorii. Voi lua pe rînd fiecare argument.

Prima obiecție (de altfel, obiecția fundamentală a recenziei) este că aprecierile mele au „ton și stil apologetic” (p. 286, col. 1, unde se dau trei citate și se trimit la alte citeva pagini). Sînt incriminate aici, evident, expresii cum ar fi: „contribuția... uriașă”; „intuiția... genială”; „aportul uriaș”; „realizări științifice excepționale”. Cum altfel însă ar putea fi caracterizată o personalitate de geniu a căreia, cum afirmă chiar acad. Iordan (*loc. cit.*), nu s-au îndoit nici măcar adversarii săi, și o operă care prin monumentalitatea ei nu a mai fost egalată la noi decît de a lui N. Iorga? Nu altfel se exprima acad. Rosetti în LR, XII, 1963, 5, p. 459—463, iar citatul nostru de la p. 145 trimitte la o lucrare de acum 30 de ani a prof. I. C. Chițimia, unde se afirmă exact același lucru.

Urmează o serie de citate calificate drept „exagerări”, iar unele dintre ele sînt comentate. Răspund numai la acestea.

Una din cele mai de seamă teorii ale lui Hasdeu, *circulația cuvintelor*, „cea mai importantă teorie formulată pentru întia oară de un român în lingvistica generală” (D. Macrea, *Lingviști și filologi români*, București, 1959, p. 101), este considerată de acad. Iordan un fapt „așa de clar pentru un lingvist serios”... „încît nu s-a simțit nevoia să se insiste asupra acestui aspect, înțeles oarecum de la sine” (p. 286, col. 2). Amintim că și legea lui Arhimede sau Newton erau la fel de evidente, dar formularea lor științifică a revoluționat fizica timpului. „Evidența” faptului n-a împiedicat totuși lingviști „serioși” ca Roesler, Kopitar, Cihac să se îndoiască de caracterul latin al limbii noastre. Lipsa de ecou a teoriei este explicată de acad. Iordan nu prin faptul că Hasdeu a publicat-o în limba română, fapt care, după d-sa, „nu putea fi un obstacol serios în răspîndirea ei” (la 1880! V. Iorgu Iordan, *L'importance du roumain pour les études de linguistique romane*, raport la al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică, p. 12—13, unde se vorbește de „spaimea” de română a unor celebri romaniști contemporani), ci prin lipsa de interes a ideii. În absența unei cercetări speciale asupra operei contemporanilor lui Hasdeu, este greu să se afirme ce ecou a avut în străinătate teoria circulației (el există sigur în corespondența lui Ascoli și Schuchardt cu Hasdeu), dar chiar dacă nu a avut e c o u, ea a avut, cred, e f e c t, căci după Hasdeu nici un lingvist serios n-a mai îndrăznit să susțină cu argumente statistice că româna n-ar fi limbă romanică. Cît privește definiția teoriei lui Hasdeu dată de acad. Iordan („cuvintele își manifestă valoarea în context”, *loc. cit.*), ea este, cred, unilaterială, și numai așa îmi explic identificarea teoriei lui Hasdeu cu vorbele Mitropolitului Simeon Ștefan „Cuvintele trebuie să fie ca banii...”. Dacă nu m-am referit la acesta este nu pentru că nu aș fi cunoscut frumoasa imagine pe care o recită toți elevii de liceu, ci pentru că între cele două idei singurul termen comun este comparația cu banii. Mitropolitul

enunță un criteriu normativ, de limbă literară, alegerea acelor cuvinte „carele le înțeleg toți” (ele pot fi înțelese de toți chiar dacă nu circulă curent), în timp ce la Hasdeu este vorba de un criteriu de stabilire a unui fapt de istoria limbii — structura ei etimologică pe baza frecvenței cuvintelor, sunetelor și formelor. Ar fi trebuit mai degrabă să mă refer la teoria lui Eftimie Murgu, care la începutul secolului răspundea unui „detractor anonim” al limbii române exact cu argumentele lui Hasdeu (v. G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, 1937, p. 32 ș. u.). Asupra faptului ne-a atras atenția înaintea publicării cărții colegul Al. Ionașcu, dar nu l-am mai pomenit, din lipsă de spațiu, când m-am convins că Hasdeu nu cunoștea teoria lui Murgu. Cit privește considerația că „Poghire simte că această afirmație a autorului [referirea la economia politică, n. n.] ar scădea intrucitva valoarea teoriei” (p. 286, nr. 1), ca om al epocii în care progresul științei a fost adesea determinat de aplicarea legilor unor domenii asupra altora, declar că sentimentul atribuit mie de acad. Iordan nu-mi aparține.

Referirea (p. 286—287) la M. Kogălniceanu (care spunea că traduceriile nu fac o literatură) ca antecesor al lui Hasdeu în ideea că adevărata limbă românească, care trebuie să constituie obiectul de studiu al lingvistului, nu trebuie căutată în stîngacele traduceri religioase ale secolelor XVI—XVII, ci în documentele originale, nu cred că îl privează pe Hasdeu de înțietate pentru domeniul lingvisticii, cu atît mai mult cu cît el aducea importante argumente, de strictă specialitate, neglijate de majoritatea celor ce i-au urmat (v. p. 98—99 ale lucrării).

În continuare (p. 287, col. 1) acad. Iordan afirmă că „n-a fost nevoie să se aștepte... pînă la apariția *Dicționarului etimologic al limbii latine* de A. Meillet și A. Ernout... pentru ca unii lingviști clarvăzători să-și dea seama de justetea acestei idei...” (considerarea etimologiei ca o istorie a cuvîntului) și se referă la unele cercetări etimologice ale lui Schuchardt și Jud. Afirmația este adevărată, dar eu nu am susținut că s-a așteptat pînă la apariția *Dicționarului* (1932), ci mă refeream la întreaga activitate a lui A. Meillet: el dăduse un strălucit exemplu de aplicare a acestei idei în teza sa de doctorat *De indo-europaea radice *men- „mente agitare”* (1897), care precedă toate lucrările citate de acad. Iordan, exemplu continuat în alte lucrări ale sale (v., de ex., *Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave*, 1902—1905). Dacă m-am referit la *Dicționarul etimologic*, am făcut-o pentru că în prefața acestuia A. Meillet face o largă teoretizare a etimologiei, care amintește de Hasdeu și se deosebește de etimologiile „fonetice” curente în epocă. Cit privește afirmația acad. Iorgu Iordan că „histoire des mots” are la Meillet „o semnificație intrucitva diferită, ceva mai limitată decît la Schuchardt și Jud... care fac și geografie” (*loc. cit.*), ea îl nedreptățește pe cel care a introdus ideile geografiei lingvistice în indo-europenistică — lucru mai dificil decît în cazul limbilor vii (v. *Les dialectes indo-européennes*, 1908) —, care a utilizat ca nimeni altul formele dialectale italiice în etimologia latină și a fost un fervent susținător al lui J. Gilliéron (v. Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică*, București, 1962, p. 305, pe viitor citată *Lgv. rom.*). De altfel, ceea ce apreciam în mod deosebit la Hasdeu era nu ideea „istoriei cuvintelor”, formulă de care s-au prevalat și alții, fără să o aplice

cu adevărat, ci aceea suită de reguli precise care fac din etimologia blamată de Voltaire o știință exactă, reguli pe care zadarnic le-am căuta în celebrele lucrări ale lui A. Pott sau G. Curtius, ori în prefetele marilor dicționare etimologice (v. p. 141—145).

A treia categorie de observații privește acele păreri ale noastre despre valoarea teoriilor lui Hasdeu care sînt, după părerea acad. Iordan, „simple declarații”, unele „necontrolate sau chiar greșite” (p. 287, col. 1). Una din ele ar fi afirmația de la p. 77 că „Baudouin de Courtenay... a fost, am putea spune, «descoperit» pentru știința europeană de B.P.Hasdeu” (acad. Iorgu Iordan omite semnele citării de la cuvîntul „descoperit”, care vine, de altfel, după „am putea spune”). După d-sa, afirmația noastră s-ar baza numai pe faptul că „numele lui «apare frecvent» în lucrările compatriotului nostru, «care i-a prevăzut o carieră strălucită»”. Amintim că în 1876, cînd a scris Hasdeu studiul *Baudouin de Courtenay și dialectul slavo-turanc* (la care trimitem în sprijinul afirmației noastre, *loc. cit.*, și în care sînt exprimate aprecieri entuziaste și juste despre tînărul savant), lingvistul polonez scrisese abia cîteva lucrări, una singură în germană despre analogie în declinarea poloneză, restul în rusă (limbă cunoscută pe atunci de foarte puțini indo-europeniști, de și mai puțini toreticieni ai lingvisticii și de aproape nici un romanist), în reviste care rar ajungeau în marile centre lingvistice ale Europei, în timp ce „Columna lui Traian” cu articolul citat era trimisă de Hasdeu lui Curtius, Ascoli, Schuchardt, G. Paris, M. Bréal, Max Müller ș. a. De altfel cele arătate nu urmăresc să demonstreze că Hasdeu l-ar fi făcut celebru pe Baudouin de Courtenay, ci doar că el și-a dat seama poate cel dintîi de valoarea excepțională a acestuia. Cum arătăm, abia mult mai tîrziu F. de Saussure a caracterizat pe Baudouin și pe elevul său, N. Kruševski, ca pe singurii lingviști ai epocii care au înțeles cu adevărat ce este limba.

În continuare recenzentul citează un pasaj de la p. 85, în care spuneam că „Hasdeu a fost printre primii care au cerut respectarea cu strictețe a legilor fonetice”, fără să spună în ce ar consta greșeala (ca, de altfel, în numeroase alte locuri, unde se dau citate necomentate). După cum se știe, noțiunea de lege fonetică în toată rigoarea ei, „fără excepții”, a început a fi elaborată teoretic de neogramatici pe la 1868 și a fost formulată definitiv către 1878 (v. Iorgu Iordan, *Lgv. rom.*, p. 23—25). Pînă la această dată se formulaseră unele reguli de concordanțe, printre care cea mai celebră, „mutația consonantică” a lui J. Grimm, dar ele admiteau atîtea excepții, încît nu puteau fi considerate legi științifice. Abia explicarea acestor excepții prin alte reguli a dat corespondențelor formulate anterior un caracter riguros și „mutația” lui Grimm a devenit „lege” doar după ce Verner i-a legiferat excepțiile. La p. 85 și 115 dau trimiteri la lucrări ale lui Hasdeu dintre 1874—1881 în care el afirmă că „aplicațiunea legilor filologice dă astăzi niște rezultate tot atît de sigure ca și a oricărei științe pozitive” (1874), făcînd din lingvistică „algebra științelor sociale”, iar în continuare arăt disputa lui cu latinistii și cu Cihac pentru nerespectarea acestor legi. Nu vîd, așadar, ce este exagerat în cele afirmate la p. 85. Cit privește părerea mea dacă legile fonetice ale neogramaticilor „le putem într-adevăr socoti legi din punct de vedere filozofic?” (LR, p. 287, col. 2), expusă clar de

mine în *Probleme de lingvistică generală*, V, București, 1967, p. 10—11, ea nu-și avea locul într-o lucrare în care e vorba de ideile lui Hasdeu și nu de ale mele.

Acad. Iorgu Iordan i se pare echivocă fraza de la p. 111, unde se afirmă „Hasdeu respinge de la început... [termenul] de știința limbii, ea nefiind potrivit pentru un termen tehnic, întrucit se schimbă de la o limbă la alta”, căci după d-sa, n-ar fi clar ce se schimbă: termenul, sau știința însăși? Nu văd însă cum poate fi vorba de echivoc într-o frază care începe cu „dintre acești termeni...” (lăsat la o parte de acad. Iordan), în care este vorba numai de termen și nu de știință, iar expresia știința limbii e dată în caractere cursive. Mai departe însă acad. Iordan spune că „afirmația nu corespunde realității: dacă H. a respins de la început acest termen, cum se face că în 1882, de ex., publică *Studie de știința limbii?*” (p. 287, col. 2). Acest „de ex.” e un singur exemplu și nu văd cum, pe baza unei inconsecvențe întâmplătoare, se poate nega realitatea faptului că Hasdeu, în *Principie de lingvistică*, discută pe patru pagini (37—40) problema, pronunțându-se net pentru termenul *lingvistică* (pentru care aduce argumente importante), pagini la care eu fac trimitere exactă, dind citate *in extenso* (p. 111—112).

Explicarea apariției gramaticii comparate prin tenebrosul „spirit romantic german” (explicația curentă, v. Iordan, *Lgv. rom.*, p. 9, care necesită însă la rindul ei alte explicații) nu ni se pare preferabilă aceleia date de Hasdeu: ea „se datorește nu creștinismului, ci spiritului revoluționar cosmopolit al secolului trecut”, grație căruia „au devenit egale dinaintea științei toate limbile sub raportul național și toți cetățenii pe terenul politic” (v. *Hasdeu lingvist și filolog*, p. 131—132).

La p. 141 arătam critica abuzului de reconstrucții (condamnat, de altfel, și de acad. Iordan, *Lgv. rom.*, p. 10—11 ș. a.) făcută de Hasdeu, care a atras „atenția asupra surselor interne ale vocabularului, pe care avea să le studieze cu strălucire elevul său Lazăr Șăineanu”. Acad. Iordan consideră că, dimpotrivă, „Conceptia lui Șăineanu... își are punctul de plecare în lupta începută de mult și continuată mai ales de creatorul geografiei lingvistice contra reconstruirii abuzive de etimonuri...”, lucru pe care eu nici nu l-am negat; dar nu văd de ce geografia lingvistică ar fi șters din mintea lui Șăineanu cel mai apropiat elev al lui Hasdeu timp de atâția ani, influența primului său maestru.

Afirmația de la p. 114, care de fapt aparține lui E. Petrovici, G. Mihăilă ș. a., că aspectul fonetic al cuvintelor slave din românește corespunde „epocii în care grupurile etnice slave au fost asimilate definitiv de români” nu este, cred, în contradicție (cum crede recenzentul, p. 287—288), cu aceea că sub aspect fonetic cuvintele slave intrate în română „au fost mereu readaptate la forma mai nouă pe care românii o auzeau de la conlocuitorii slavi” (*ibid.*), ei e urmarea ei firească.

Contradicția dintre atitudinea mai mult decât sceptică a lui Densusianu față de ceea ce predecesorii atribuiseră substratului și teoria lui că substratul limbii române ar fi nu limba dacică, ci iliră, îi aparține lui Densusianu, și nu mie. El admitea substratul în teorie, dar îl ignora în practică (v. HLR, mai ales p. 8, 18, 20, 29, 37—39 pentru negare și 26—28 pentru iliră). Afirmația acad. Iordan că la Densusianu „e vorba de alt substrat, și aceasta, din cauză că, după Densusianu, poporul român

s-ar fi format în sudul Dunării" (p. 288, col. 1) este adevărată mai degrabă invers: constatînd asemănările substratului românei cu albaneza, pe care pe atunci unii cercetători o considerau de origine iliră (lucru nedemonstrat nici pînă astăzi), Densusianu, ca și Philippide, i-a mutat pe români în sudul Dunării, pentru a-i pune în contact cu albaneza. În realitate, cum am încercat să arăt (RRL, XII, 1967, 1, p. 33 ș. u. și ILR, II, p. 365), elementele comune românei cu albaneza, afară de cîteva lucruri evident recente, se explică suficient prin fondul comun moștenit din indo-europeană de către protoalbaneză și de limba dacă (substratul limbii române), fără să fie neapărat necesar să considerăm albaneza derivată din daco-moesiană, sau, dimpotrivă, ilira ca substrat al limbii române, și, mai ales, fără să fie nevoie să mutăm pe albanezi în nord ori pe români în sud de dragul unor teorii insuficient demonstrate. Acad. Iorgu Iordan îmi atribuie că aș considera profund greșită ideea că poporul român s-ar fi format în sudul Dunării. Dacă prin aceasta se înțelege (cum crede Philippide, de ex.) că româna s-a format exclusiv în sudul Dunării, atunci sînt, într-adevăr, de părere că ideea e „profund greșită”. În realitate însă aprecierea mea se referă la ilirismul lui Densusianu. Iată fraza: „la noi, Ovid Densusianu, care a avut o atitudine mai mult decît sceptică în privința substratului, a pornit de la ideea profund greșită, pe care n-a demonstrat-o niciodată, că substratul limbii române ar fi nu limba dacă, ci ilira...”. Nu e singurul loc unde, prin trunchierea citatului sau printr-o interpretare preconcepută ori numai grăbită mi se atribuie ce n-am afirmat. Pentru a mă combate în ceea ce de fapt nu am susținut, acad. Iordan apelează la „o operă oarecum oficială” (p. 288, col. 1), *Istoria României I*. Mai întii, nu mi se pare științific a vorbi de o știință „oficială”, la care să apelăm în locul argumentelor, și de alta „neoficială”, deci dinainte condamnată: știința poate fi adevărată sau falsă, și acest lucru nu rezultă din decretul academiei. Apoi, ca latinist, nu puteam ignora faptul că romanitatea orientală a existat și la nord și la sud de Dunăre. În plus, felul cum este reprodușă ideea tratatului nu mi se pare corect: acad. Iorgu Iordan afirmă că ideea că „poporul român s-ar fi format în sudul Dunării” este „acceptată parțial de toți istoricii limbii române, ba și de *Istoria României I*”, cînd în realitate tratatul, care vorbește doar de romanitate a nord și sud-dunăreană și de legăturile celor două regiuni, afirmă clar că „poporul român și limba românească... s-au format, în ultimele secole ale mileniului I e. n., în spațiul de la nordul Dunării de jos, avînd ca teritoriu-nucleu ținuturile de deal și de munte ale Daciei” (*op. cit.*, p. 808).

Referitor la p. 200, acad. Iorgu Iordan afirmă: „Problemele generale ale romanisticii le pusese numai Diez, nu și Gröber [sublinierea noastră, C. P.]. Acesta din urmă este « editorul » (adică inițiatorul și responsabilul) celebrului *Grundriss der romanischen Philologie*, o colecție de studii a diverși specialiști...”. Fără a ignora că *Grundriss*-ul este o lucrare colectivă și fără a compara importanța lucrărilor lui Diez cu ale lui Gröber (cu o pagină înainte, p. 199, numisem numai pe Diez „creatorul gramaticii comparate a limbilor romanice”), nu înțeleg de ce i se interzice atît de categoric lui Gröber să fi pus și el probleme

generale ale lingvisticii romanice. Este drept că atunci când citasem pe Gröber, pentru comoditate, mă refeream la întreaga colecție (cum se face în general); dar Gröber nu este numai „editorul” (cum scrie acad. Iordan), ci și coautor al celebrului *Grundriss*, în care s-a ocupat tocmai de probleme generale (v. Iorgu Iordan, ILR, p. VII și *Lgv. rom.*, p. 7, unde se citează importante studii ale lui Gröber din *Grundriss*). În afară de aceasta, Gröber a mai scris și alte lucrări, nu lipsite de importanță. Ce altă autoritate aș putea cita pentru istoria lingvisticii romanice, decât pe acad. Iorgu Iordan însuși, care, în *Lgv. rom.* scrie: „Caracteristic pentru atitudinea lui [Meyer—Lübke, n. n.] față de problemele lingvistice în general este chipul cum și-a însușit teoria lui Gröber relativ la compararea limbilor romanice, cu scopul de a reconstitui latina populară Ipoteza lui Gröber, foarte ingenioasă și de o construcție riguros matematică...” (p. 27—28). „Printre ceilalți romaniști trebuie menționat, în primul loc, G. Gröber, care, în *Grundriss der romanischen Philologie* I, ed. II, p. 272 și urm., distinge tranșant între vorbirea logică... și cea afectivă... punind astfel bazele întregii cercetări de mai târziu, cel puțin în ce privește sintaxa afectivă...” (p. 85). „Pentru întâia oară a aplicat această metodă [spațierea acad. Iordan; este vorba de metoda caracterizării lingvistice, n. n.] în domeniul lingvisticii romanice, Gustav Gröber...” (390). De o importanță (deși criticată) teorie a lui Gröber se vorbește și în ILR, p. 23—24. Atunci de ce „problemele generale ale lingvisticii romanice le-a pus numai Diez, nu și Gröber”?

„A lăuda și a apăra astăzi pe Hasdeu ca susținător al ideii amestecului limbilor este o greșeală”, spune acad. Iordan (p. 288, col. 2). De ce oare? Amestecul lingvistic este o realitate pe care cu greu ar putea-o nega un cercetător obiectiv, în primul rînd un cercetător al limbii române; teoria a devenit evidentă prin cercetările recente asupra bilingvismului la diverse popoare și este admisă chiar de cercetătorii structuraliști (v., de ex., A. Martinet, *Economie...*, cap. VI, § 27—28; B. Malmberg, „*Studia linguistica*”, xv, 1961, 2, p. 60 ș. a.). De aceea nici nu am avut nevoie să-l „apăr” pe Hasdeu, care, spre deosebire de contemporanul și prietenul său H. Schuchardt, a avut păreri rezonabile în această problemă. De altfel, vorbind despre Schuchardt, acad. Iordan afirmă: „Tot așa a căpătat o confirmare strălucită, datorită acestei discipline [geografia lingvistică, n. n.], altă idee a marelui lingvist..., aceea că nu există limbi (mai exact: vorbiri) neamestecate...” (*Lgv. rom.*, p. 196).

Sensul afirmației lui Hasdeu de la p. 120 că „limba” este ome-nească, iar „dialectele” sînt naționale, rezultă, cred, clar din cele cinci rînduri care preced propoziția incriminată de acad. Iordan (p. 288, col. 2), și pe care le-am citat *in extenso* tocmai pentru a evita orice confuzie.

La p. 122 (nu 120, cum se trimite greșit) lucrul asupra căruia insistam era nu acela că „nu există granițe dialectale propriu-zise”, fapt pe

care îl spusese și alții (Hasdeu însuși, în *Principie de lingvistică*, p. 56, trimite la G. Ascoli, P. Meyer ș. a.), ci că lipsa granițelor nu înseamnă că nu există dialecte; cu vorbele lui Hasdeu (*op. cit.*, p. 58) „se confundă capetele dialectelor, nu însă și porțiunile lor centrale”, poziție avansată și originală pentru acea vreme (v. întreaga demonstrație, *loc. cit.*), mai ales dacă ne gândim că, după un sfert de veac, J. Gilliéron (pe urma altora) afirmase că nu există dialecte, ci numai fenomene dialectale (asupra acestei afirmații v. Iordan, *Lgv. rom.*, p. 35, 56, 175 n. 1 ș. a.). Că teoria continuității neîntrerupte a luat-o Hasdeu de la J. Schmidt și H. Schuchardt (nu fără contribuții proprii) am spus-o clar cu trei pagini înainte (119, nr. 51) și la p. 136. Păreră acad. Iordan că autorul „teoriei valurilor” este nu numai J. Schmidt, ci și H. Schuchardt nu o pot împărtași, cu tot răspunsul pe care i-l dă lui Meyer-Lübke, care îl criticase pe drept pentru această afirmație (v. *Lgv. rom.*, p. 56 și lunga notă însoțitoare). În locul citat (*Brevier*², p. 431 ș. u.) Schuchardt își atribuia nu „teoria valurilor”, ci „teoria diferențierii geografice” (*geographische Abänderung*) și conchidea doar că „ideea plutea în aer”. Comparația cu valurile apare la Schuchardt (*Vokalismus*, III, 1868, p. 33 ș. u.) ca o simplă imagine nemişcată și nedezvoltată ulterior. În plus, la J. Schmidt teoria valurilor e folosită nu atât pentru a explica continuitatea dialectală, idee afirmată și de alții înaintea lor, ci mai degrabă trecerea bruscă constatată între dialectele indo-europene în epoca istorică: dacă într-un lanț dialectal neîntrerupt ABCDEF... inovații dialectale pornesc din punctele B și E și se extind ca un val asupra dialectelor imediat apropiate (ca în schema $\overline{ABC} \quad \overline{DEF}$), se ajunge, practic, ca B să se învecineze cu E și, din pierderea verigilor intermediare, rezultă trecerea bruscă constatată, de ex., de la „dialectele” celtice la cele germanice, de la acestea la cele slave etc.

Referitor la p. 182—183, acad. Iordan scrie: „Cine cunoaște cituși de puțin istoria limbii române este obligat să respingă ideea lui H., acceptată de Poghire [subl. n.], cu sprijinul lui Vl. Georgiev, că diftongarea lui *e* și *o* accentuați, precum și palatalizarea labialelor s-ar datora substratului” (p. 288, col. 2). Eu însă nu am afirmat în paginile citate, ca și în întreaga carte, nimic care să însemne o acceptare a acestor teorii iar în vol. II al ILR, p. 324, îmi exprim rezervele asupra lor. Le-am relatat numai ca atare, arătând doar că Vl. Georgiev a ajuns de curind, independent de Hasdeu, la aceeași concluzie pentru prima teorie. Adaug acum, pentru ca ideea lui Hasdeu, formulată de altfel de el cu destulă prudență (v. p. 183), să nu pară chiar atât de absurdă cum o consideră acad. Iordan, că regretatul acad. E. Petrovici, desigur bun cunoscător al istoriei limbii române, afirmase și el, la 60 de ani după Hasdeu: „Marele rol jucat de vocalele anterioare și de yod în romanica dunăreană dinaintea influenței slave, mai mare decât în celelalte limbi romanice, se datorește probabil acțiunii substratului tracice” (SCL, I, 1950, 2, p. 214). Tot în același scop mai adaug că originea diftongării și epoca producerii ei nu a fost nici până astăzi pe deplin clarificată. Acad. Iordan, în teza sa de doctorat (*Diftongarea lui e și o accentuați în pozițiile ă, e, Iași*, 1921, 352 p.) nu dă un răspuns acestor probleme și con-

sideră diftongările din diversele limbi romanice ca independente în fiecare din ele. Nerezolvată a rămas problema și în istoriile limbii române. Explicația fonetică-fiziologică nu exclude o posibilă influență a substratului, cum nu exclude acest lucru nici epoca timpurie a producerii fenomenului (româna comună, după TILR, II). De altfel și pentru limbile romanice apusene unii cercetători s-au gândit la o cauză exterioară, influența germanică (v. Iorgu Iordan, ILR, 1957, p. 233—234). Mai menționez că, pe lângă explicația prin substrat, Hasdeu făcuse pentru diftongare și apropieri romanice (EMR, I, p. 11, citat de mine la p. 200).

Observația referitoare la p. 186: Hasdeu nu vorbește de o limbă „pan-tracă”, ci de „numeroasa ginte pan-tracă”, și, cum rezultă din numeroasele citate și trimiteri pe care le dau la p. 186—188, el este printre primii care insistă asupra diferențelor lingvistice importante de pe teritoriul nord-balcanic în antichitate. Acad. Iordan întreabă dacă „există astăzi indo-europeniști care cred că traca și ilira sînt ramuri ale uneia și aceleiași limbi”; adevărindu-se cele afirmate de Hasdeu, astăzi se insistă tot mai mult pe deosebiriile dintre ele și aproape nimeni nu mai afirmă că sînt o singură limbă, deși expresii ca „traco-ilir”, „traco-frigian” apar destul de frecvent (pentru problemă v. VI. Georgiev, *Thrace et illyrien*, LB, VI, 1963, p. 71—74).

La p. 201 citez afirmația lui Hasdeu că limba română „ea singură reprezintă ramura orientală a familiei romanice [pasaj omis de acad. Iordan, care citează numai ce urmează], avînd în cumpănă aceeași greutate pe care o are ramura occidentală întreagă, adică dialectele italiene, spaniole, portugheze, provenșale, reto-romane și franceze la un loc”. Afirmatia nu poate fi, desigur, acceptată ca atare, și în rîndurile următoare încercam doar să arăt cum trebuie înțeleasă și că ea este adevărată numai pentru anumite fapte (adesea însă foarte importante, ca genul neutru, cazul genitiv-dativ etc., nu simple „cuvinte latine absente în toate celelalte”, cum afirmă acad. Iordan). Judecînd însă cu ideile de la 1880, cînd teoria arborelui genealogic (criticată de Hasdeu) era încă predominantă, ea se justifică logic astfel: limbile romanice de vest, mărturii tîrzii ale originalului latin, sînt simple c o p i i ale unui a r h e t i p mai vechi pierdut, în timp ce româna era (pe atunci, înainte de descoperirea limbii dalmate), un arhetip egal ca valoare cu cel care stă la baza tuturor limbilor occidentale. Astăzi, deși problema se pune în cu totul alți termeni, lingviști de talia lui Alf Lombard, Alwin Kuhn ș. a. au făcut afirmații asemănătoare cu ale lui Hasdeu și toți cercetătorii sînt de acord în privința importanței limbii române pentru lingvistica romanică, inclusiv acad. Iorgu Iordan, care a prezentat un raport cu această temă la cel de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică de la București (1968).

Referitor la p. 221, acad. Iordan afirmă: „compararea lui H. cu Iorga nu-l avantajează pe cel dintîi. . .”. Făceam această comparație nu cu intenția de a sugera că Hasdeu este superior, iar acel „poate” pus în comparație se referea la faptul că Iorga nu a atins toate domeniile tratate de Hasdeu (lingvistica, statistica, de ex.). De altfel, diferența de epocă împiedică și ea stabilirea unei scări de valori între Hasdeu și Iorga.

Cît privește frumosul citat (p. 233—234, n. 40) din *Etymologicum Magnum* (p. 289 din recenzie, col. 1), el se referă la „infrățirea” e t n i c ă

și politică (nu lingvistică) dintre popoarele balcanice; amintesc însă că astăzi teoria „uniunii lingvistice balcanice” (asupra căreia mi-am exprimat unele îndoieli în RESEE, I, 1963, 1—2, p. 190) prinde tot mai mult teren și chiar acad. Iordan, în raportul amintit, spune despre ideea uniunii lingvistice balcanice „...du point de vue logique, elle me semble généralement acceptable...” (p. 5).

În continuare, acad. Iorgu Iordan notează alte „greșeli” ale cărții, produse de admirația mea „vecină cu fetișismul” (p. 289, col. 1). De parte însă de a-i face lui Hasdeu „un merit deosebit din faptul că a început o lucrare, dar n-a putut-o duce la bun sfârșit”, departe chiar de a-l justifica, eu am căutat o explicație în fraza de la p. 128, trunchiată de acad. Iordan și al cărei sfârșit sună astfel: „...un bun indo-europeanist, oricât de largă pregătire ar avea, trebuie să-și orienteze cercetările mai cu seamă asupra anumitor domenii”. Ceea ce lăudam la Hasdeu era faptul că el a ales din indo-europeanistică tocmai domeniul care putea să lumineze istoria limbii române (v. p. 128—129) și la aceasta cred că nimeni nu are nimic de reproșat.

Afirmația că gramatica lui Meyer-Lübke „a apărut abia către sfârșitul vieții lui Hasdeu, când acesta se îndepărtase de lingvistică” (p. 200), ar fi greșită, deoarece primul volum a apărut la 1890. Data e exactă, dar ultimul volum avea să apară abia în 1902, iar de la 1884 Hasdeu se dedicase aproape exclusiv muncii la dicționar. În 1890—1892 el e suplinit de Șăineanu la cursurile sale, pe care le neglijează aproape complet după această dată. Lucrările lui de după 1890 sînt aproape exclusiv articole de dicționar, cînd nu se ocupă de probleme nelingvistice. În cei 17 ani pînă la moarte Hasdeu a mai scris abia vreo 30 de lucrări, toate însă puțin importante (cu excepția dicționarului), pe cînd în cei 30 de ani precedenți de activitate științifică scrisese 270 de lucrări filologico-lingvistice. Semnificativ este că *Sic cogito* este din 1892. Aceste fapte justifică, cred, afirmația citată mai sus.

Afirmația mea (p. 83) că „dacă Hasdeu nu și-a definit poziția ca materialistă (ci doar ca pozitivistă, n. n.), aceasta se datorește credințelor sale religioase” ar fi un „merit iluzoriu” pe care i-l atribui lui Hasdeu. Dar tot „merit iluzoriu”, cum crede acad. Iordan, să fie și democratismul lui Hasdeu, admis de toată lumea? Cît privește fraza incriminată de la p. 90, în ea o p u n șovinismul patriotismului, nu le identific, și nu văd din ce a dedus acad. Iordan că „izbuenirile șovine sînt manifestări ale patriotismului” (p. 289, col. 2).

Aici se încheie de fapt argumentele recenzentului, pe baza cărora d-sa conchide: „În concluzie afirm, cu deplină convingere, că lucrarea lui Poghire nu este monografia pe care o merită Hasdeu” (p. 290, col. 2). Și d-sa revine la principala obiecție adusă lucrării (aș spune, de fapt singura, celelalte fiind simple exemple demonstrative) — lipsa ei de obiectivitate.

Fără îndoială că orice apreciere (inclusiv lucrarea mea) cuprinde o doză de subiectivitate. Dar oare să nu aibă chiar nici un merit (în afară

de bibliografie, v. p. 285, col. 2)² cartea pe care d-sa o analizează pe atâtea pagini? Totul, de la început pînă la sfîrșit, e exagerare sau eroare? Recenzentul pare mai degrabă că se războiește cu autorul lucrării, decît că discută argumentele cărții. Autorului i se atribuie (fără dovezi), în mai multe locuri, că nu ar cunoaște istoria lingvisticii indo-europene și slave (v. mai ales p. 288, col. 2 și 290, n. 2), ceea ce ar fi foarte grav pentru „tinărul profesor de lingvistică indo-europeană”, ca și pentru Universitatea căreia îi aparține, dacă puțin mai jos nu s-ar spune că nu cunoaște domeniul românesc și romanic pentru că... are „pregătire și formație de filolog clasic și de indo-europenist” (p. 288, col. 2). Nu cred însă că formația de indo-europenist și latinist poate dăuna cuiva care se ocupă de limba română, ei dimpotrivă.

La p. 290, col. 2 mi se impută că aș face afirmații „fără dovada de text corespunzătoare”. Acad. Al. Graur, în recenzia amintită (p. 25), scrie, dimpotrivă: „Fiecare afirmație este sprijinită pe o notă care trimite la un pasaj din operele discutate”. Cred că cele 728 de trimiteri și citate din operele lui Hasdeu și ale altora, la un text propriu-zis de 180 p., sînt o dovadă grăitoare în acest sens.

Uneori mi se atribuie de către recenzent nu numai afirmații pe care nu le-am făcut (v. mai sus), ci și intenții pe care nu le-am avut. Se afirmă, de ex., că criticile violente și adesea injurioase ale lui Hasdeu sînt „nu numai explicate, ci și justificate” și se dă ca exemplu p. 167-168, unde spun: „Atacul lui Hasdeu împotriva învățaților ardeleni este de o violență nemaîntîlnită, plin de termeni insultători, un stil de critică la care avea în curînd să renunțe.” E justificare oare în această frază, sau reprobare? Cît privește continuarea: „El [= *Hasdeu*, nu *atacul*, NB!] demonstra însă totodată... netemeinicia afirmației învățaților ardeleni...”, trunchiată tocmai acolo unde rezultă netemeinicia afirmației lor și dreptatea lui Hasdeu (este vorba de afirmația acestora, rezultată din purismul lor latin, că romanii au găsit Dacia pustie în momentul colonizării — idee absurdă, care nu mai e demult admisă de nimeni), ideea lui Hasdeu e în întregime adevărată. Urmează alte exemple în care, după d-sa, aș justifica modul de critică al lui Hasdeu. Mărturisesc că, reprobînd maniera, nu-mi pot ascunde simpatia pentru **t a l e n t u l** de polemist al lui Hasdeu (mai ales cînd are și dreptate în ceea ce privește fondul ideilor), dar dacă am citat aceste fapte am făcut-o tocmai pentru a arăta că ele dăunează științei, constituînd, în parte, cauzele care i-au atras lui Hasdeu atîtea anticipații și au provocat în bună măsură defăimarea sa (v. p. 229-230), deși, cum arătam la p. 231, „rezerva pe care au avut-o față de Hasdeu generațiile următoare nu se explică numai prin aceste elemente de ordin subiectiv”.

Acad. Iorgu Iordan consideră că în aceste polemici favorizez pe Hasdeu și defăimez pe adversarii săi, mai ales pe Densusianu și Philippide.

² La bibliografia lucrării, elevul acad. Iordan, Aurel Nicolescu, aduce în scl. xx, 1969, 2, p. 343-347 cîteva completări și corectări, majoritatea utile și juste, pentru care îi mulțumesc. Țin doar să precizez că nu m-am angajat să citez toate retipările lui Hasdeu, ci numai pe acelea care, dintr-un motiv sau altul, mi-au fost necesare, și amintesc cit e de dificilă reverificarea unor citate sau trimiteri din Hasdeu, în condițiile în care o bună parte din „Columna lui Traian” e consultabilă doar în microfilm, iar alte lucrări rare sînt atît de deteriorate, încît bibliotecile nu le mai dau la lectură.

În realitate, lucrurile stau tocmai invers : l-am defavorizat pe Hasdeu (cum recunoaște chiar acad. Iorgu Iordan la p. 290, col. 1), reproducînd multe din vorbele răutăcioase spuse de el, și i-am menajat pe cei doi, trecînd sub tăcere spusurile lor. Acad. Iorgu Iordan îmi reproșează că „despre Densusianu . . . nu ni se arată cum a fost tratat de acesta”. Dau (în nota 35, p. 230) trimitere la necrologul făcut lui Hasdeu de Densusianu, unde se arată motivele resentimentelor lui față de Hasdeu, dar nu le-am reprodus, din discreție, căci e vorba de interese mărunte ale lui Densusianu și de orgoliul său. Cit privește pe Philippide, eu nu a c u z, cum îmi reproșează acad. Iordan, c i c o n s t a t. Amintesc că nu Hasdeu, ci Philippide a început polemica și tonul l-a dat el. Oricine cunoaște opera lui Philippide (v. de ex. *Specialistul român*), știe cit de puțin academică și de nedreaptă era critica sa, ca, de altfel, și cea a lui Densusianu uneori (v. recenziile acestuia la lucrările lui Philippide, Sextil Pușcariu ș. a. în recent apărutele *Opere*, București, 1968, p. 366—375, 640—657 ș. a.). Din respect pentru știința lui Philippide, am trecut sub tăcere insultele și am reprodus (p. 230, n. 34) numai cîteva neadevăruri evidente afirmate despre Hasdeu („lipsa de cunoștințe” fonetice etc.), pe care nu eu, ci Philippide ar fi trebuit să le demonstreze. Netemeinicia afirmațiilor lui Philippide rezultă, de altfel, indirect din cele spuse de mine despre teoriile fonetice ale lui Hasdeu la p. 115—116 și 135—136.

Greșit mi se atribuie și intenția de minimalizare a operei lui Philippide, dedusă dintr-o frază trunchiată de recenzent. Iată fraza : „...după excepționala lucrare a lui Hasdeu, *Principie de lingvistică*, sinteză superioară a ideilor timpului, cu remarcabile contribuții personale [hinc absque Iorgu Iordan] Philippide publică și el niște *Principii de istoria limbii*, modestă aplicare a lucrării cu același titlu a lui Hermann Paul la istoria limbii noastre”. Termenul *niște*, incriminat de acad. Iordan în fraza trunchiată, este foarte normal cînd amîndoi au scris cîte o carte cu același titlu : *Principii*... Fără a contesta valoarea științifică a lucrării în sine (care conține, în cea mai mare parte, un important material românesc clasat după diversele cauze de schimbare a limbii), arătăm doar că, în ceea ce privește ideile generale, Philippide e tributar lui H. Paul, lucru pe care îl afirmă și D. Macrea (*Lingviști și filologi români*, p. 156 : „o prelucrare a teoriilor neogramaticului german Hermann Paul”), Al. Graur și L. Wald (*Scurtă istorie a lingvisticii* ², 1965, p. 71 : „o prelucrare românească a cărții lui Hermann Paul”) și chiar acad. Iordan, de vreme ce (în *Lgv. rom.* p. 25) scrie : „Cine vrea să se orienteze mai ușor cu privire la problemele discutate în această lucrare [*Principien der Sprachgeschichte*, n. n.] poate recurge la A. Philippide, *Principii de istoria limbii*, Iași, 1894, care s-a inspirat în bună parte de la H. Paul...”.

Acad. Iorgu Iordan afirmă că îl „acuz” de „mare neîncredere față de lucrările lui Hasdeu” (p. 290, col. 1), cînd eu c o n s t a t că în *Introducere în studiul limbilor romanice* (1932) nu-l citează niciodată pe Hasdeu și adaug : „Fără să facem proces de intenție lingviștilor amintiți, relațăm cazurile ca foarte semnificative pentru atitudinea posterității față de Hasdeu” (p. 231, n. 37). Dacă m-am referit la ediția 1932, este nu pentru că nu aș cunoaște-o pe ultima (în care Hasdeu apare citat de două ori, dar indirect, o dată după Th. Capidan și altă dată după

J. Byck), ei pentru că în 1932 autorul se afla sub influența directă a profesorului său, Philippide. Neutilizarea lui Hasdeu o explică acad. Iordan prin aceea că a lăsat la o parte pe acei care „n-au contribuit la dezvoltarea lingvisticii romanice prin concepții sau metode noi”. Oare n-a contribuit la aceasta Hasdeu, dar cei aproape 70 de români citați în ed. a II-a (mulți nelingviști, alții abia începători, ca G. Baronzi, V. Cota, S. Goldștein-Bîrlad, M. Negru, V. Scinteie) au contribuit? Numele lui Hasdeu trebuia, cred, amintit, dacă nu tratat mai pe larg cel puțin în legătură cu amestecul lingvistic, articolul romanic, chestionarele lingvistice, comunitate lingvistică, contaminație, dialect, etimologie, granițe dialectale, pozitivism, reconstituire lingvistică, (caracterul) social (al limbii), substrat etc.

Din toate aceste lucruri acad. Iorgu Iordan deduce: „se pare că autorului [= Poghirc] îi plac astfel de lucruri” (adică polemica injurioasă). Acad. Iordan se teme că lucrarea mea ar putea avea „consecințe primejdioase pentru educația profesională și etică a tineretului nostru”. Oare acesta să fie efectul unei munci de ani de zile pentru a scoate din uitare ideile și faptele unui om de talia lui Hasdeu? Cît despre polemiile relatate, socot că mai grave consecințe ar avea loc dacă am lăsa tineretul să citească articolele respective neprevenit asupra mobilului lor subiectiv, ceea ce ar avea ca rezultat că el nu ar mai putea discerne adevărul de insinuări sau afirmații nejuste și n-ar mai avea încredere în ideile nimănui.

Eu cred că a-ți pune toată pasiunea în sprijinul unor idei mari și adevărate nu înseamnă subiectivism, după cum indiferența față de obiectul tratat nu înseamnă obiectivitate, iar stilul incolor nu dă neapărat caracter științific unei opere. Afectele nu distrug totdeauna știința, ci mai adesea o creează. Hasdeu este, într-adevăr, autorul unor idei mari și adevărate și, atîta vreme cît, așa cum sper să fi demonstrat în cele de mai sus, nu am denaturat adevărul din pasiune, nu mă rușinez de această pasiune a mea, de care am prevenit, de altfel, pe cititor chiar în prefața cărții (p. 9). Lipsa relativă de obiecții critice față de Hasdeu se explică prin aceea că, în cuprinsul limitat al cărții față de vastitatea operei lui, am selectat din nenumăratele idei și fapte tocmai pe acelea care sînt și astăzi, fie și parțial, valabile. Cînd, editînd fiecare lucrare, mă voi ocupa de toate ideile sale, voi arăta de fiecare dată și ce nu se mai poate astăzi accepta.

Scopul acestui răspuns, la care aș fi renunțat bucuros dacă era vorba numai despre mine, este de a dovedi „tînărului cercetător”, de soarta căreia se îngrijorează acad. Iordan, că în cartea despre Hasdeu nu i se oferă adevăruri false, invenții ale imaginației mele inflăcărâte (eventual a lui Hasdeu), ci idei mari și metode ingenioase, care și astăzi, după mai bine de jumătate de veac, se dovedesc juste și fructuoase. Cît despre specialistul format, el poate să cîntărească singur faptele și să constate de partea cui este adevărul.